

تاریخ تحولات سیاسی و اجتماعی ایران

(۱۳۲۰-۱۳۵۷)

دکتر سید علیرضا ازغندی

تهران

۱۳۹۴

سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت)

مرکز تحقیق و توسعه علوم انسانی

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۵۵	یادداشت بر چاپ سوم
۱	مقدمه
کتاب اول: تحولات اجتماعی ۱۳۲۰-۱۳۵۷	
۷	فصل اول: تحول جمعیت و تحرک اجتماعی
۷	۱. جمعیت و توزیع آن
۱۲	۲. هرم سنی و ترکیب جنسی جمعیت
۱۴	۳. جمعیت فعال و غیرفعال
۱۸	۴. مهاجرت داخلی و خارجی
۲۷	فصل دوم: بخشهای اجتماعی و خدماتی
۲۷	۱. آموزش عمومی و عالی
۲۸	الف) آموزش عمومی
۳۸	ب) آموزش عالی
۴۳	۲. بهداشت و درمان
۴۹	۳. حمل و نقل و ارتباطات
۴۹	الف) راههای آسفالته
۵۴	ب) راه آهن
۵۷	ج) حمل و نقل دریایی و هوایی
۶۱	د) پست، تلگراف و تلفن
۶۵	۴. مسکن
۶۶	الف) فعالیتهای ساختمانی بخش دولتی و خصوصی
۷۲	ب) ریشه‌های مشکل مسکن

صفحه	عنوان
۷۸	۵. رسالت و وظایف رادیو و تلویزیون
۸۰	الف) رادیو
۸۸	ب) تلویزیون
۹۶	فصل سوم: فرهنگ، دین و دولت
۹۷	۱. فرهنگ عامه
۱۰۲	۲. فرهنگ سیاسی
۱۱۰	۳. خانواده ایرانی
۱۱۷	۴. دین و دولت
۱۳۲	فصل چهارم: ساختار طبقاتی و قشربندی اجتماعی
۱۳۴	۱. مالکان بزرگ
۱۳۷	۲. ایلات و عشایر
۱۴۱	۳. بورژوازی
۱۴۹	۴. روحانیون
۱۵۴	۵. کارمندان
۱۵۸	۶. روشنفکران
۱۶۳	۷. کارگران
۱۶۹	۸. دهقانان
۱۷۳	۹. لمپنها
۱۷۶	فصل پنجم: وضعیت کشاورزی - زراعی ایران
۱۷۶	۱. اشکال مالکیت ارضی
۱۷۶	الف) عمده مالکی - مالکیت اربابی
۱۷۸	ب) املاک خالصه
۱۷۸	ج) املاک موقوفه
۱۸۰	د) خرده مالکی
۱۸۱	۲. شیوه‌های بهره‌برداری از زمین و اشکال بهره مالکانه
۱۸۵	۳. جایگاه کشاورزی در سیاست‌گذاری دولت

صفحه	عنوان
۱۸۵	الف) برنامه عمرانی اول (۱۳۲۷-۱۳۳۳)
۱۸۶	ب) برنامه عمرانی دوم (۱۳۳۴-۱۳۴۱)
۱۸۷	ج) برنامه عمرانی پنج ساله سوم (۱۳۴۲-۱۳۴۶)
۱۸۸	د) برنامه عمرانی پنج ساله چهارم (۱۳۴۷-۱۳۵۱)
۱۸۹	ه) آخرین برنامه عمرانی (۱۳۵۲-۱۳۵۶)
۱۹۱	فصل ششم: اصلاحات ارضی در ایران
۱۹۱	۱. وضعیت روستاها در آستانه اصلاحات ارضی
۱۹۵	۲. سابقه اصلاحات ارضی در ایران
۲۰۰	۳. شرایط طرح اصلاحات ارضی
۲۰۶	۴. اهمیت و اهداف سیاسی و اجتماعی اصلاحات ارضی
۲۱۰	۵. چگونگی اجرای قانون اصلاحات ارضی
۲۱۸	۶. آثار اقتصادی و اجتماعی اصلاحات ارضی
۲۲۴	ارزیابی نهایی
کتاب دوم: سیاست و حکومت در ایران ۱۳۲۰-۱۳۵۷	
۲۲۹	فصل اول: چگونگی تدوین و مبانی قانون اساسی
۲۲۹	نگاهی گذرا به نهضت مشروطه خواهی
۲۳۰	چگونگی تدوین قانون اساسی و متمم آن
۲۳۲	متن و محتوای قانون اساسی و متمم آن
۲۳۵	ضعفهای محتوایی قانون اساسی
۲۳۷	فصل دوم: قوه مقننه و نظام انتخاباتی ایران
۲۳۷	نظامنامه انتخاباتی
۲۳۷	انتخابات مجلس شورای ملی
۲۴۳	انتخابات مجلس سنا
۲۴۵	انتخابات مجلس مؤسسان
۲۴۶	مجالس قانون گذاری
۲۴۶	وظایف و رسالت مجالس شورای ملی و سنا

صفحه	عنوان
۲۴۸	خصوصیات نمایندگان
۲۵۶	ترکیب طبقاتی و منشأ اجتماعی نمایندگان
۲۶۰	فصل سوم: مجریه، مکانیسمهای کنترل و سازمانهای اعمال قدرت
۲۶۱	شاه و محفل درونی وی
۲۶۱	دربار و سازمانهای آن
۲۶۷	وزارت دربار
۲۷۳	خانواده سلطنتی
۲۷۹	دیوانسالاری اداری و سیاسی
۲۷۹	هیئت دولت
۲۸۶	کارمندان
۲۸۸	مکانیسمهای کنترل و سازمانهای اعمال قدرت
۲۸۸	اسطوره‌سازی و باور ظل‌اللهی شاه
۲۹۱	نیروهای نظامی و اطلاعاتی
۳۰۰	احزاب دولتی
۳۱۳	اتحادیه‌های کارگری
۳۲۰	فصل چهارم: قوه قضائیه
۳۲۰	اهمیت و رسالت قوه قضائیه
۳۲۴	تشکیلات قوه قضائیه
۳۳۰	فصل پنجم: نهادهای تعدیل و تقسیم قدرت
۳۳۰	احزاب و تشکلهای سیاسی
۳۳۰	چگونگی تشکیل حزب در ایران
۳۳۵	گونه‌شناسی احزاب
۳۴۶	عوامل ناکارآمدی احزاب
۳۴۹	زندگی شورایی و عدم تمرکز اداری
۳۴۹	جایگاه قانون انجمنهای ایالتی و ولایتی
۳۵۴	تلاش برای تحقق قانون شوراها

صفحه	عنوان
۳۶۴	فصل ششم: سیاست اقتصادی - نفتی دولت
۳۶۴	وضعیت اقتصادی ایران
۳۷۴	نقش نفت در سیاست و اقتصاد ایران
۳۷۸	ضعفها و تنگناها
۳۸۱	فصل هفتم: سیاست خارجی
۳۸۱	اصول سیاست خارجی
۳۸۳	موازنه منفی
۳۸۵	موازنه مثبت
۳۸۸	روابط ایران و امریکا
۳۹۹	روابط ایران و شوروی
۴۱۶	فصل هشتم: سیاست امنیتی و دفاعی ایران
۴۱۶	استراتژی امنیتی
۴۲۱	خصوصیات مجریان تأمین امنیت
۴۲۵	ارزیابی نهایی
۴۲۷	منابع و مآخذ

یادداشت بر چاپ سوم

ما برون را ننگریم و قال را

ما درون را بنگریم و حال را

چاپ اول کتاب تحولات سیاسی و اجتماعی ایران سالهای ۱۳۲۰ تا ۱۳۵۷ در دو جلد جداگانه در مجموعه علوم سیاسی سازمان «سمت» در تابستان ۱۳۷۹ منتشر گردید، که مورد استقبال عموم و دانشجویان رشته‌های مختلف علوم انسانی، بالاخص رشته‌های تاریخ و علوم سیاسی قرار گرفت. به مصداق «سنت بد کز شر اول بزاد/این شر دیگر قدم در وی نهاد» این کتاب بر ضرورت کسب اطلاع و آگاهی از تاریخ اجتماعی و سیاسی تأکید دارد. در این کتاب فرایند تحولات اجتماعی ایران و ناموزون بودن رشد و توسعه سیاسی با این تحولات در سالهای سلطنت پهلوی دوم مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته و سعی شده است اسباب و علل فروپاشی نظام پادشاهی و استقرار جمهوری توضیح داده شود، به ویژه آنکه تغییر و تحولات تاریخ‌سازی که از انقلاب مشروطیت تاکنون در بخشهای اجتماعی ایران صورت پذیرفته، ویژگی خاصی به ساختار قدرت سیاسی و وضعیت و شرایط اجتماعی ایران بخشیده است. در واقع، بحث از جامعه‌ای است که چه از جنبه فلسفی و چه از جهت اجتماعی و فرهنگی با جوامع دیگر کاملاً فرق می‌کند و لذا باید از موضع‌گیریهای فرصت‌طلبانه و داوریهای تنگ‌نظرانه پرهیز نمود و در ارزیابی تاریخی ایران از عقل و علم و تجارب تاریخی مدد جست.

چاپ سوم کتاب تحولات سیاسی و اجتماعی ایران بدین صورت مطلوب یک جلدی بدون تشویق همکاران فرزانه دانشگاهی و دانشجویان عزیز مقاطع مختلف تحصیلی رشته علوم سیاسی و مساعدت کارمندان محترم سازمان «سمت» امکان‌پذیر نبود، که جا دارد در اینجا از تمامی آنان صمیمانه تشکر نمایم.

دکتر سید علیرضا ازغندی

استاد علوم سیاسی دانشگاه شهید بهشتی

مقدمه

فکر تهیه و تدوین این کتاب از سالها پیش به دنبال تغییراتی که شورای عالی برنامه‌ریزی وزارت علوم، تحقیقات و فناوری در برنامه‌های درسی علوم انسانی و اجتماعی دانشگاه‌های کشور انجام داد و درسی با عنوان «تحولات سیاسی و اجتماعی ایران» در برنامه آموزشی رشته‌های علوم سیاسی، جامعه‌شناسی و تاریخ گنجانده شد، به وجود آمد. اصولاً تدوین تاریخ اجتماعی ایران معاصر چه از جنبه کیفی و چه از جنبه کمی، برخلاف انتظار، از سوی جامعه‌شناسان و تاریخ‌نگاران با اقبال کمتری نسبت به بررسی تاریخ سیاسی مواجه شده است. شاید این امر ناشی از جو غیر علمی و تحقیقاتی حاکم بر جامعه، محافظه‌کار بودن ایرانیان در ابراز عقاید سیاسی و اجتماعی و کمبود منابع مورد نیاز باشد؛ بدین دلیل غیر مترقبه نیست که منابع اندک فارسی، بیشتر اقتباس و ترجمه آثار محققان خارجی است و آن محدود تاریخ‌نگاران و جامعه‌شناسان ایرانی که تاریخ اجتماعی ایران را تدوین کرده‌اند، بیش از هر چیز به تألیفات خارجی‌ان و اسناد بایگانیهای وزارتخانه‌ای کشورهای امریکا، فرانسه، انگلستان و آلمان متکی بوده‌اند.

بررسی شیوه‌های زندگی، روابط اجتماعی، رفتار و کردار مردم این سرزمین که در شمار پایدارترین و قدیمی‌ترین فرهنگ و تمدنهای جهانی است بدون تردید کاری بس دشوار است؛ به ویژه آنکه این کشور در گذشته مکرراً مورد تاخت و تاز بیگانگان و درگیر اغتشاشات سیاسی و قومی داخلی، و حتی در دو قرن اخیر مورد هجوم سرمایه‌ای، کالایی، فرهنگی و نظامی قدرتهای خارجی قرار گرفته است. به هر حال در این کتاب از آن سنخ مسائل اجتماعی بحث می‌شود که متأثر از سیاستها و برنامه‌ریزیهای دولت است.

هرچند در تجزیه و تحلیل مسائل اجتماعی می‌توان از روشهای مختلفی برای شناخت جامعه استفاده کرد، ولی پیچیدگی تاریخ سیاسی و مسائل اجتماعی ایران ما را از به کارگیری تنها یک روش بر حذر می‌دارد؛ لذا در بررسی مسائل اجتماعی ایران از سه روش شناخت، یعنی معیارهای شناخت ساختار طبقاتی و قشربندی اجتماعی، فرهنگ و خلیات ایرانیان و دگرگونیهای اجتماعی سود جستیم. بدین ترتیب سعی می‌شود تعارض بروز کرده در امور اجتماعی جامعه ایران طی سالهای سلطنت محمدرضا شاه شناسایی و دلایل سقوط رژیم پهلوی از زاویه اجتماعی مورد بررسی قرار گیرد. هیچ نظام سیاسی نمی‌تواند با تضاد به زندگی خود ادامه دهد؛ به عبارت دیگر تعادل اجتماعی مستلزم رفع تعارضات سیاسی و شکافهای طبقاتی است. مشکل اساسی جامعه ایران عصر مشروطیت در حقیقت وجود تضاد بین کیفیت و کمیت تحولات اجتماعی، بین حرف و عمل و گسترش روند جدایی بین فرهنگ و اخلاق از اقتصاد و اجتماع بود؛ بدین دلیل تغییر و تحولات اجتماعی برنامه‌ریزی شده‌ای که توسط دستگاه حکومتی و نخبگان سیاسی حاکم به وجود آمد و واکنش مردم و جامعه نسبت به این دگرگونیها که در جنبشها، قیامها و انقلابهای یک قرن اخیر ایران بروز کرد، یکی از ویژگیهای مهم نگرش ما به تاریخ تحولات سیاسی و اجتماعی ایران است.

در تجزیه و تحلیل تاریخ اجتماعی ایران نباید تاریخ را به عنوان جریانی لایتغیر تلقی کرد. در مطالعه تاریخ باید عوامل دگرگون‌ساز اجتماعی را با یکدیگر ربط داد و در شناسایی عوامل اصلی و فرعی و ارزیابی آنها هر دو را مورد توجه قرار داد، چرا که این دو مکمل یکدیگرند و یکی بدون دیگری ابزاری ناقص است؛ به عبارت دیگر توجه به برخی از عوامل و نادیده گرفتن برخی دیگر، محقق را از دستیابی به استنتاجات درست باز می‌دارد؛ یعنی برای صدور حکم باید با توجه به شرایط مکانی و زمانی بررسی همه‌جانبه‌ای کرد و به نتیجه‌گیری پرداخت. اعتبار هر تحقیقی در زمینه بررسی تاریخ سیاسی و اجتماعی ایران در برخورد انتقادی آن است؛ چرا که بدین ترتیب به روشن شدن و رفع بسیاری از کاستیهای مطالعات

تاریخی کمک می‌کند و راهگشای درک بهتری از تاریخ پیچیده و پرتحرک سیاسی و اجتماعی ایران معاصر است.

مسائل اجتماعی ایران عصر سلطنت محمدرضا پهلوی در شش فصل جداگانه بررسی شده است. به اعتقاد ما آشنایی با تاریخ اقتصادی و اجتماعی ایران، زیربنا و مقدمه‌ای برای درک و فهم درست و واقع بینانه نظام سیاسی و شیوه حکومتی پهلوی دوم است؛ مطالعه و بررسی غیر مغرضانه رویدادها و جریانهای سیاسی ایران در سالهای سلطنت پهلوی دوم، بدون تردید می‌تواند نسل معاصر را در مسیر زندگی خویش به نحو واقع بینانه تری یاری دهد. در واقع به مصداق «گذشته، چراغ راه آینده است»، هر ملتی تنها با حافظه تاریخی، یعنی با آگاهی تمام از گذشته تاریخ سیاسی و اجتماعی خود می‌تواند جامعه‌ای پویا و سعادت‌مند پدید آورد. حکومت پهلوی همانند حکومتهای خودکامه به دلیل خصلت و رابطاتی و وراقانونی‌اش تمایلی به بررسی واقع بینانه تاریخ و تبلیغ و گسترش آموزش آن نشان نمی‌داد و اگر هم در این زمینه تلاش اندکی انجام گرفت، از محدوده زندگی پادشاهان و نخبگان سیاسی فراتر نرفت و با وارونه جلوه دادن واقعیتها و بدنام کردن شخصیتهای خدمتگزار به ملک و ملت و کلاً تحریف تاریخ ایران، وضع خویش را توجیه می‌کرد.

در این کتاب مؤلف تلاش می‌کند به نسل جوان توضیح دهد که دستگاه حکومتی محمدرضا شاه فاقد پویایی و مشروعیت لازم برای آموزش درست تاریخ گذشته ایران بوده است. در این کتاب سعی می‌شود با توجه به بضاعت علمی اندک و با استناد به منابع موجود، تاریخ سیاسی و اجتماعی ایران در سالهای سلطنت پهلوی دوم بررسی شود تا امکان کمی برای درک و داوری آگاهانه درباره تاریخ گذشته فراهم آید. در عین حال باید پذیرفت که این کتاب کوششی مقدماتی است و با محدودیتهای مختلف و بسیار روبه‌روست.

کتاب تاریخ تحولات سیاسی و اجتماعی ایران حاصل بیش از پانزده سال مطالعه و بحث و گفتگو و تدریس است. در نگارش این کتاب همچنین از ارشادات

عالمانه همکاران محترم دانشگاهی که اینجانب را با گشاده‌رویی کامل راهنمایی کرده‌اند، بهره‌ فراوان برده‌ام، که جا دارد در اینجا از صمیمیت مدنی‌گونه و بلندنظرانه یکایک آنان تشکر کنم، ضمن اینکه مسئولیت هرگونه نارسایی و اشتباه در این بررسی تنها متوجه شخص نگارنده است.

دکتر سید علیرضا ازغندی

استاد علوم سیاسی دانشگاه شهید بهشتی